

ФАРМІРАВАННЕ Ў СТАРШАКЛАСНІКАЎ ПАНЯЦЦЯ ПРА МОВУ І МАЎЛЕННЕ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў 10 КЛАСЕ

Саўко І. Э., Саўко У. П.

Вывучэнне беларускай мовы ў 10-м класе пачынаецца з тэмы «Роля мовы ў жыцці чалавека і грамадства» і раздзела «Маўленне».

У вучэбнай праграме па беларускай мове для 5–11 класаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі адзначаецца, што неабходна «сфарміраваць у вучняў свядомае разуменне самабытнасці і непаўторнасці беларускай мовы», асэнсаванне таго, што мова з’яўляецца сродкам, які «дапамагае людзям абменьвацца думкамі і духоўнымі каштоўнасцямі, разумець адзін аднаго і ўзаемадзейнічаць ва ўсіх відах працы», што менавіта «мова захоўвае веды пра чалавека і Сусвет, стварае гістарычнае этнакультурнае асяроддзе, у якім адбываецца станаўленне характару чалавека і яго індывідуальнасці» [1, с. 4]. Вучні павінны зразумець, што, паколькі мова «на сваёй будове з’яўляецца ўладкаванай сістэмай, надзвычай дасканалым механізмам, у якім суладна, згодна з яго спецыфічнымі законамі ўзаемадзейнічаюць гукі, марфемы, словы, іх формы, словазлучэнні і сказы» менавіта з дапамогай мовы «можна занатаваць рэальныя звесткі пра падзеі і факты, думкі людзей, іх пачуцці, эмоцыі, уяўленні, мастацкія вобразы» [1, с. 4].

Вывучэнне тэмы «Роля мовы ў жыцці чалавека і грамадства» можна арганізаваць па-рознаму, улічваючы пазнавальныя магчымасці вучняў канкрэтнага класа. Напрыклад, можна выкарыстаць паведамленне настаўніка ці гутарку, засяроджваючы ўвагу дзесяцікласнікаў на мове як сацыяльнай з’яве, якая, з’яўляючыся асноўным сродкам зносін, адыгрывае выключна важную ролю ў жыцці чалавека, у развіцці навукі і тэхнікі, у стварэнні культуры народа, у выхаваўчай і асветніцкай дзейнасці людзей. Родная мова – адзін з найважнейшых духоўных здабыткаў нацыі, яе найбольш яркая прымета. У мове і праз мову выяўляюцца нацыянальная псіхалогія, характар, склад мыслення, духоўнасць і іншыя рысы і асаблівасці народа, увасабляецца ўсё характэрнае для яго культуры. Народ як нацыя існуе, пакуль існуе нацыянальная мова.

Далейшае асэнсаванне тэмы адбываецца на матэрыяле тэкстаў, у якіх гаворыцца пра ролю мовы ў жыцці чалавека і грамадства, напрыклад практыкаванняў 1–3 падручніка па беларускай мове для 10 класа [2]. Пры гэтым варта звярнуць увагу на выказванні вядомых беларускіх пісьменнікаў аб роднай мове. Такую праца пажадана ажыццяўляць пры вывучэнні і іншых раздзелаў курса беларускай мовы [гл. 3].

Тэма «Маўленне як працэс маўленчых зносін. Умовы маўленчых зносін» для дзесяцікласнікаў не новая. З папярэдніх класаў яны павінны

ведаць сутнасць паняццяў *мова* і *маўленне* і асэнсавана імі карыстацца. Але, як сведчаць назіранні за вучэбным працэсам, на практыцы так адбываецца не заўсёды. Таму варта яшчэ раз падкрэсліць, што адрозненне паняццяў *мова* і *маўленне* мае прынцыповае значэнне. Каб дапамагчы школьнікам усвядоміць гэтае адрозненне, можна прапанаваць ім уявіць наступную сітуацыю: чалавек слухае выступленне (паведамленне, гутарку і інш.) на замежнай мове, якую ён не ведае. Ён чуе маўленне, але не разумее, пра што ідзе гаворка, таму што не ведае мовы.

Мова – гэта сістэма гукавых, лексічных і граматычных сродкаў для выказвання думак і наладжвання сувязі паміж людзьмі. Маўленне – гэта арганізаваны па законах мовы працэс выкарыстання моўных сродкаў (слоў, сказаў і інш.) для перадачы пэўнага зместу. Паміж мовай і маўленнем існуе цесная ўзаемасувязь. Мова любога народа стваралася і развівалася ў працэсе маўленчых зносін. І як сродак зносін мова існуе да таго часу, пакуль на ёй размаўляюць.

Далейшае асэнсаванне вучнямі тэмы адбываецца пры выкананні практыкаванняў, накіраваных на тое, каб дзесяцікласнікі ўсвядомілі, што такое камунікацыя (маўленчыя зносіны), якія сродкі камунікацыі існуюць, праз якія віды маўленчай дзейнасці адбываецца перадача інфармацыі, да якіх сродкаў камунікацыі адносіцца Інтэрнэт, што такое маўленчая сітуацыя, якія камунікатыўныя задачы вырашаюцца ў розных маўленчых сітуацыях і інш.

Уяўленне пра асноўныя віды маўленчай дзейнасці школьнікі атрымалі ў 5 класе, таму галоўная задача вывучэння адпаведнай тэмы заключаецца ў тым, каб узнавіць, пашырыць і замацаваць веды.

Разгляд тэмы можна пачаць з таго, што вучні ўзгадаюць, праз якія віды маўленчай дзейнасці адбываюцца моўныя зносіны ў грамадстве, працэс перадачы інфармацыі. Затым школьнікам неабходна паведаміць, што віды маўленчай дзейнасці падзяляюцца на рэцэптыўныя (слуханне і чытанне) і прадуктыўныя (гаварэнне і пісьмо). Першыя служаць для атрымання інфармацыі, другія – для выражэння думак у вуснай ці пісьмовай форме. Паміж відамі маўленчай дзейнасці існуе цесная ўзаемасувязь: гаварэнне патрабуе наяўнасці слухача, слуханне немагчыма без гаварэння і г. д.

Паглыбленне ведаў школьнікаў пра слуханне як від маўленчай дзейнасці адбываецца пры выкананні практыкавання 11, у выніку чаго вучні ўсведамляюць, што ўспрыманне інфармацыі на слых можа адбывацца парознаму, гэта залежыць ад мэты слухання. Працуючы з прыказкамі, што змешчаны ў практыкаванні 12, дзесяцікласнікі ўсведамляюць, што ўменне слухаць – важны паказальнік выхаванасці чалавека, яго агульнай культуры.

Надзвычай важным спосабам атрымання інфармацыі з’яўляецца чытанне. Яно станоўча ўплывае на агульнае развіццё чалавека, яго выхаванне, станаўленне як асобы. Паглыбленню ведаў школьнікаў пра гэты

від маўленчай дзейнасці садзейнічае выкананне практыкавання 13, у час працы з якім вучні даведаюцца, якія віды чытання існуюць, што трэба ўлічваць пры выбары таго ці іншага віду чытання.

На паглыбленне ведаў школьнікаў пра гаварэнне як від маўленчай дзейнасці накіравана практыкаванне 14. Працуючы з тэкстам, вучні засвойваюць, што ўяўляе сабой гаварэнне як від маўленчай дзейнасці, якія яго асноўныя функцыі, якое гаварэнне лічыцца прадуктыўным, непрадуктыўным, падрыхтаваным, непадрыхтаваным. Прачытаўшы матэрыял, змешчаны ў практыкаванні 15, дзесяцікласнікі ўсведамляюць, якіх правіл варта прытрымлівацца ў час гутаркі.

Больш глыбока ўсвядоміць ролю пісьма ў развіцці грамадства дазваляе практыкаванне 16. Пры яго выкананні дзесяцікласнікі таксама ўдасканалюць уменне перадаваць змест зыходнага тэксту сродкамі беларускай мовы, правільна з пунктуацыйнага пункту гледжання афармляць пісьмовы тэкст. Пазнаёміць вучняў з гісторыяй беларускага пісьма, графічнымі сістэмамі, што ў ім выкарыстоўваліся, дазваляе практыкаванне 17. Безумоўна, гэтае азнаямленне будзе больш цікавым, калі настаўнік, выкарыстоўваючы адпаведныя мовазнаўчыя выданні ці камп'ютарную прэзентацыю, пакажа школьнікам узоры старажытных рукапісных тэкстаў, выданняў Ф. Скарыны, тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, узоры літар грамадзянскага алфавіта, якія стварыў у 1708 годзе вядомы беларускі асветнік Ілья Капіевіч, і інш.

Вывучэнне тэмы «Вуснае і пісьмовае маўленне» накіравана на ўзнаўленне і пашырэнне ведаў вучняў пра формы маўлення, усведамленне дзесяцікласнікамі асаблівасцей вуснага і пісьмовага маўлення, ролі жэстаў і мімікі ў вусным маўленні; удасканаленне ўменняў ствараць паведамленне на вызначаную тэму.

Разгляд тэмы мэтазгодна пачаць з высвятлення таго, чым адрозніваюцца дзве формы маўлення. З гэтай мэтай можна прапанаваць дзесяцікласнікам працу з табліцай, у якой адлюстраваныя асноўныя характарыстыкі вуснай і пісьмовай формаў маўлення:

Вуснае маўленне	Пісьмовае маўленне
1. Успрымаецца на слых.	1. Успрымаецца зрокава.
2. Звычайна характарызуецца папярэдняй непадрыхтаванасцю, незваротнасцю.	2. Звычайна характарызуецца папярэдняй падрыхтаванасцю, у аўтараў ёсць магчымасць больш асэнсавана, прадумана ствараць выказванні, вяртацца да напісанага, удасканалюць яго.
3. Разлічана на наяўнасць суразмоўцы, слухача.	3. Разлічана на апасродкаваныя зносіны, разарваныя ў прасторы і часе.
4. Можа быць зафіксавана з дапамогай аўдыясродкаў.	4. Фіксуецца з дапамогай графічных сродкаў.
5. Характарызуецца частым ужываннем эмацыянальна-	5. Характарызуецца ўскладненымі і складанымі

экспрэсіўнай лексікі, займеннікаў, выклічнікаў, простых, няпоўных сказаў, багатай інтанацыяй, наяўнасцю паўз і інш. б. Суправаджаецца мімікай і жэстамі.	сказамі, больш багатым, чым у вусным маўленні, слоўнікам і інш.
---	---

Як вядома, значную ролю ў вусным маўленні адыгрываюць жэсты і міміка. Жэсты ажыўляюць маўленне, аднак карыстацца імі трэба правільна. З некаторымі рэкамендацыямі наконт выкарыстання жэстаў вучні знаёмяцца пры выкананні практыкавання 23. На практыцы ўсвядоміць ролю жэстаў і мімікі дапаможа выкананне практыкавання 22.

Пры вывучэнні беларускай мовы ў 10–11 класах значная ўвага надаецца фарміраванню культуры маўлення, у першую чаргу правільнасці, якая дасягаецца ў выніку пабудовы выказванняў з улікам нормаў сучаснай беларускай мовы [гл. 4, 5]. Старшакласнікі гавяцця ўсвядоміць, што асаблівыя патрабаванні да правільнасці маўлення існуюць менавіта ў пісьмовых выказваннях.

Працуючы над тэмай «Дыялагічнае і маналагічнае маўленне», неабходна актуалізаваць веды вучняў пра дыялог і маналог, структуру дыялога, асаблівасці дыялагічнага і маналагічнага маўлення; удасканаліць уменне аналізаваць тэксты, вызначаць сферу выкарыстання дыялога і маналога, моўныя сродкі, характэрныя для іх; фарміраваць уменне ствараць вусныя выказванні з улікам прапанаванай сітуацыі.

Актуалізацыю ведаў школьнікаў пра дыялог і маналог можна пачаць з высвятлення значэння адпаведных слоў: дыялог (ад грэч. *dia* – праз, *logos* – слова, гаворка) – ‘размова паміж дзвюма або некалькімі асобамі’; маналог – (ад грэч. *monos* адзін, *logos* – слова, гаворка) – ‘працяглае, разгорнутае маўленне, звернутае да другой асобы ці да самога сябе’.

Пасля гэтага ўвагу дзесяцікласнікаў неабходна засяродзіць на структуры дыялога, яго адметнасцях (непасрэднасць зносін, сітуацыйнасць, адначасовасць мыслення і гаварэння), моўных асаблівасцях дыялагічнага і маналагічнага маўлення.

На матэрыяле практыкаванняў 22–28 дзесяцікласнікі ўзгадваюць, якія моўныя сродкі характэрныя для дыялагічнага маўлення, што могуць выражаць рэплікі ўдзельнікаў дыялога (загад, пабуджэнне да дзеяння, пытанне, сцвярджэнне і інш.), удасканальваюць уменні афармлення дыялога на пісьме. Прачытаўшы маналогі, прапанаваныя ў практыкаванні 29, школьнікі павінны ахарактарызаваць маўленчыя сітуацыі, у якіх можна выкарыстаць кожны з іх. Для таго каб вучні зразумелі неабходнасць стварэння выказвання з улікам яго адрасата, можна прапанаваць ім наступнае заданне (практ. 31): «Уявіце такую сітуацыю: вы выхавацель у дзіцячым садку і вам неабходна растлумачыць дзецям, чаму існуюць дзень і ноч (зіма,

вясна, лета, восень). Стварыце вуснае выказванне з улікам прапанаванай сітуацыі».

Такім чынам, на першых уроках беларускай мовы ў 10 класе вучні павінны ўсвядоміць, што беларуская мова з'яўляецца не толькі прадметам вывучэння, але і сродкам фарміравання, развіцця і выхавання асобы.

Літаратура

1. Вучэбная праграма для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V–XI класы. – Мінск, 2012.
2. Беларуская мова: вучэбны дапаможнік для 10 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі / Г. М. Валочка, Л. С. Васюковіч, В. У. Зелянко, У. П. Саўко. – Мінск, 2016.
3. Саўко, І. Э. Выкарыстанне твораў Якуба Коласа як крыніцы дыдактычнага матэрыялу ў падручніках па беларускай мове для 10–11 класаў / І. Э. Саўко, У. П. Саўко // Мова – літаратура – культура: зб. навук. арт. – Мінск, 2012. – С. 460–462.
4. Саўко, У. П. Навучанне марфалагічным нормам на ўроках беларускай мовы ў XI класе / У. П. Саўко, І. Э. Саўко // Мова – Літаратура – Культура: матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі. У 2 ч. Ч. 2. – Мінск, 2011. – С. 285–289.
5. Саўко, У. П. Навучанне старшакласнікаў лексічным нормам сучаснай беларускай мовы / У. П. Саўко, І. Э. Саўко // Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі «Усходнеславянскія мовы ў сучаснай лексікаграфіі». – Мінск, 2015. – С. 291–294.

Саўко, І. Э., Саўко У. П. Фарміраванне ў старшакласнікаў паняцця пра мову і маўленне пры вывучэнні беларускай мовы ў 10 класе // Карпавскі навуковы часопіс: зб. навуковых статей. Выпуск 11. В 2-х ч. Ч. 1. – Мінск: “ІВЦ Минфина”, 2017. – С. 90–94.